

KUNSTNIKUD JA NENDE ROLLID. VIINISTU TRILOOGIA

HEIE TREIER

Mart Kivastik, „Külmetava kunstniku portree“. Lavastaja: **Aleksander Eelmaa.** Kunstnikud: **Kaarel Kurismaa ja Härmo Härn.** Kostüümikunstnik: **Mare Raidma.** Osades: **Hendrik Toompere jun, Sulev Teppart, Aarne Üksküla, Raimo Pass, Kersti Heinloo või Liina Vahtrik ja Kristjan Üksküla.** MTÜ R.A.A.A.M. esietendus 3. VII 2004 Viinistu kunstimuu-seumis.

Mart Kivastik, „Põrgu värk“. Lavastaja: **Hendrik Toompere jun.** Kunstnik: **Ervin Õunapuu.** Kostüümikunstnik: **Mare Raidma.** Osades: **Jan Uuspõld, Mait Malmsten, Raimo Pass, Sulev Teppart, Harriet Toompere, Tiit Sukk ja Hendrik Toompere jun.** MTÜ R.A.A.A.M. esi-etendus 9. VII 2005 Viinistu kunstimuu-seumis.

Mart Kivastik, „Kits viiuli ja õngega“. Lavastajad: **Aarne Üksküla ja Raimo Pass.** Kunstnik: **Pille Jänes.** Kostüümi-kunstnik: **Mare Raidma.** Muusika: **Rai-mo Pass.** Osades: **Aleksander Eelmaa, Rita Raave, Markus Luik ja Tõnu Oja või Raimo Pass.** MTÜ R.A.A.A.M. esi-etendus 1. VII 2005 Viinistu kunstimuu-seumis.

Mart Kivastik on tõusnud pärast eduka Viinistu triloogia kirjutamist vaat et rahvuskangelaseks – publiku armastus, Kultuurkapitali aastapremia 2004, meediatähelepanu, tänavu publitseeritud raamat¹, mille kaubamärgi-metafoori „külmetav eesti kunstnik“ võttis üle ka Ants Juske². Kolm dokumentaal-susele tuginevat suvelavastust sobituvad suveteatri buumi foonile, mille kulminatsiooniks Setumaal mängitav Kauksi Ülle „Taarka“.

Empaatiaga kirjutatud näidendid konkreetsetest eesti kunstnikest on meie ajaloos esimesed omataolised. Nad täidavad tühiku, mis jääb elitaarse kunsti-teaduse, pühalik-tõsise muuseumiat-mosfääri ja rahvaliku palagani vahele.³ Kunstnikke kui selliseid esitatakse küll komöödia võtmes, ometi neid ei alavääristata, erinevalt klišeest, mida kohtab liiga sageli eesti XX sajandi kirjanduses.⁴

Tegelikult täidab Kivastik ilmselt ettekavatsematult ka üht väga olulist rahvuslikku missiooni, kehtestades meie rahva teadvuses meie oma müüte. Eestit külastanud USA staarsotsioloog Saskia Sassen pidas kunagi „Interstandingul“ loengu, pannes südamele, et müüdidiloomine on võtmetähtsusega tegevus eriti väikerahvale, kes tahab end rahvusvaheliste korporatsioonide pealetungi tingimustes edukalt kehtestada.

„Külmetava kunstniku portree“. Kivastik on keskendunud „külmetamisele“ ehk kannatava kunstniku fenomenile, millele on angloameerika kunstiteadvuses pandud diagnoos – van Goghi kompleks. Hendrik Toompere (Konrad Mägi) ja Sulev Teppart.

Taustauuring

Mart Kivastik kui tartlane lähtub muidugi Tartu kunsti müüdist. See on adekvaatne, sest ka Tartu kunstnikud ja kunstiteadlased ja institutsioonid taastoodavad kuni tänase päevani ikka sedasama Tartu kunsti müüti, mille kuldaeg langes 1920.–30. aastatesse. Tallinnas kui praeguses kaasaegse kunsti keskuses suhtutakse tartlaste mentaliteeti kui veidrusse, sest Tallinna silmis on Pallase koolkond ebamoodne nähtus, isegi noored kunstiteadlased ei vali seda enam uurimisteenaks ega õhka Pariisi poole. Ja nüüd – aastal 2006 kolm õnnestunud näidendit Pallase heeroostest Konrad Mäest, Eduard Wiiraltist ja Elmar Kitsesest, kelle unistustelinn oli Pariis.

Omaette küsimus on, mismoodi luua positiivset müüti eesti ajaloost ja kultuurist kui ühest suurest „negatiivsest märgist“. Kui USA rahvuslik müüdi loometööstus, film, võtab käsile oma ajaloo „negatiivse märgi“, näiteks 11. septembri katastroofi, siis keskendutakse ameeriklaste vapruselisele keset tulekahjusid ja rususid, mitte aga ohvrite matustele. Kivastik on keskendunud „külmetamisele“ ehk kannatava kunstniku fenomenile, millele on angloameerika kunstiteadvuses pandud diagnoos – van Goghi kompleks. See on ühiskonnas mitte mõistetud, kannatava ja nälgiva meessoost avangardisti-modernisti-geeniuse esteetiline mäss, mis leiab rahva lepituse üksnes pärast kunstniku surma, kui kõrvalised isikud saavad tema maalide arvel püstirikaks.

„Van Goghi kompleks“ oli eriline naljanumber 1980-ndate kunstituru buumi aegses New Yorgi noores kunstis, mis päädis sellega, et van Goghi maal „Päevalilled“ tõusis Guinnessi rekorditeraamatusse tänu oksjoni rekordhinnale. Ka lasid Lynch ja Frost meestegelasel oma filmis „Blue Velvet“ (1986) leida idüllilisest põlluservast van Goghi kõrva. Samas pole ma kindel, kas prantslased ise on oma kunstiajaloo kangelaste üle eales niimoodi irvitanud. Või neid kritiseerinud, nagu anglo-ameerika feministlik ja postkolonialistlik kunstiteadus tegi XX sajandi lõpul, eriti Picassoga.

Mart Kivastik jätab meie rahva kunstikangelased õnneks nende endi ajastusse, esitades tegelasi suure sümpaati ja mõistmisega ja ilma haletsemiseta. Ainuke, kes saab näidendeis kunstnikelt endilt „vastu päid ja jalgu“, on eesti rahvas, kuid nüüd teenib see komöödia huve. Tegelikult olid kõik meie kunstnikud imetlusväärsed, suutes end lahti rebida maadliki talukeskkonnast ja jõudes oma aja kunsti nõudliku tipptasemeni. Alates 1990-ndatest on meil oksjonite hinnarekordeid purustanud konkurentsitult Konrad Mägi, mis näitab tõepoolest tema juhtpositsiooni meie praeguses kollektiivses kultuuriteadvuses.

Kolm näidendit võrdluses

Kirjutan siinset retsensiooni 5. augustil 2006 nähtud „teatrimaratoni“ põhjal, kui kõik kolm etendust mängiti esmakordselt jutti.

Üldiselt valitseb „kuluaarides“ seisukoht, et triloogia parim näidend on esimene, „Külmetava kunstniku portree“ Konrad Mäest, paremuselt järgmine on teine näidend, „Põrgu wärk“ Eduard Wiiraltist ja kolmandal kohal „Kits viiuli ja õngega“ Elmar Kitsest. Olen sellise järjestusega võib-olla solidaarne, ehkki jäikade hinnangute andmisest huvitavam on analüüsida, mille

põhjal toimub „kuluaaride“ arvamuste konstrueerimine ja kas need võiksid mõnes teises lavastuskontseptsioonis ka teiseneda. Niisiis küsigem: millest selline „paremusjärjestus“?

Esiteks – peategelaste valik. Dramaatilisuse seisukohalt on tänuväärseim isik Konrad Mägi, sest kunstnik armastas kirkaid värve elus ja kunstis ning saavutas peaaegu üleinimese staatuse meie kunstiloos. Aga mismoodi teha teatrit Eduard Wiiraltist? Ebadramaatilisemat ja introvertsemat vaikijat annab otsida. Nii keskendus Kivastik kunstniku joomisele ja laaberdamisele, tekitades küsimuse, et millal ta siis oma kuulsad teosed luua jõudis. Elmar Kits seevastu astub meie ette vabatahtliku erakuna, kes pagendas end Valgemetsa kala püüdma. Teatri seisukohalt annab igavamat tegelast otsida.

Teiseks – psühholoogilisus. Kogu dramaatika on üles ehitatud inimsuhetele. Tundub, et Konrad Mäe psühholoogia ongi kõige reljeefsemalt esitatud. Tema kui arvamusiider tahtis olla kõigist parim ülimees, positiivseks eeskujuks Lurich kui võitja, ning siit pärinebki heatahtlik koomika praeguse eestlase silmis. Mis võis aga põhjustada noore Wiiralti jooma- ja rusikatuurid, kui teda peeti ometi kunsti imelapseks ja ta sai erinevalt noorest Mäest isegi stipendiume? Elmar Kits jälle pagendas end erakluse Stalini-aegsete formalismisüüdistuste pärast, olles pääsenud küüditamisest. Kunstnikule pidi see olema sisemine põrgu, mille eest ta põgenes mingitesse tühistesse detailidesse, valgusevarju nüanssidesse ja „igavatesse“ rohelistesse maastikupiltidesse *à la* impressionistid, et säilitada tervet mõistust. Nii et Kitse näidendi „igavusel“ oli poliitiline ja esteetiline põhjus, aga praegusest versioonist seda eriti välja ei loe. Pigem püüti igavust lavastuslikult tühistada peategelase närvilise edasi-tagasi siiberdamise ja katkendliku jutuga (muidu

„Põrgu wärk“. Kõige järjekindlamalt teeb Kivastik kahes esimeses näidendis liiga Nikolai Triigile (Raimo Pass), andes õiguse siurulastele Allele ja Gailitile, kes tegid Triigile ülekohut oma lõbuks. Harriet Toompere (Elo Tuglas), Mait Malmsten (Anton Starkopf), Tiit Sukk (Ferdinand Sannamees), Jan Uuspõld (Eduard Wiiralt) ja Sulev Teppart (Aleksander Tassa).

Viktoria Toompere fotod

sümpaatne Aleksander Eelmaa). Ometi saaks „igavuse“ muuta täisatraktiivseks teemaks, nii nagu Andy Warholi filmides, mille peategelane ongi igavus.

Kolmandaks – näitlejatöö. Kahele esimesele lavastusele annab erilise sära õe-venna Toompere osalus (sellest pike-malt edaspidi).

Neljandaks – kunstnikutöö. Kogu triloogia kostüümikunstnik on Mare Raidma ning ta on leidnud heas mõttes lihtsaid ja väljapeetud lahendusi. Näiteks see, et kostüümid on valdavalt mustvalged nagu vanadel fotodel, kohati tuleb mängu ka (sinakas)halli. Ja korra isegi seksikas punane vihmavari Konrad Mäe Pariisi-stseenis, sama värvi kui ettekand-

ja (Kersti Heinloo) huuled. Väga rafineeritud detail. Vaid Kitse-lavastuses näivad ideed olevat otsa lõppenud, või millega muidu seletada näitleja Rita Raave selga pandud heledat eputavat linnakleiti keset maamaja sooja kodumiljööd. Sellises kleidis ei saakski näitleja end tunda Linda Kits-Mäena kuigi mugavalt, tekkis visuaalne ja verbaalne võõrandumine. Ka püüdsin terve etenduse jooksul mõistatada, miks oli Lembit Saartsi tegelaskuju (Tõnu Oja) nii bürokraatlikult riides ja miks talle oli kätte pandud suur reisikohver, kui ta sõitis ometi vaid paariks tunniks rongiga Tartust Valgemetsa, et öelda kaaskunstnikule üksainus sõnum – muuseum ootab sind.

Viiendaks – kujundus. Triloogia dünaamika on selline, et mida etendus edasi, seda rohkem mateeriat ilmub lavale ja seda põhjalikumaks lähevad kavabukletid. „Külmetavas kunstnikus“ täidab vabaõhu lavakujunduse rolli paljuski vaid heli (Kaarel Kurismaa, Härmo Härn). Erakordselt leidlik lahendus! Arusaamatuks jäi vaid, miks lastakse taustaks ameerika laulu, kui kunstnik on sõitmas Pariisi. Kuna „Põrgu wärki“ etendatakse vanas katlamajas, on kohaspetsiifika juba vaat et osa lavakujundusest. Ervin Öunapuu on lavaga ümber käinud ökonoomselt, ja tööpoolest ütleb pimeduses leviv toss rohkem kui mis tahes rikkalik kujundus.

Kena, et „Külmetav kunstnik“ ja „Põrgu wärk“ on omavahel seostatud ühiste tegelaste ja viidete kaudu. Eks Elmar Kitski jätkas pärast Teise maailmasõja katkestust Pallase kooli ideaale, ehkki oli sunnitud tegema ideoloogilisi ja esteetilisi kompromisse, kuid kolmest kunstnikust oli temal ainsana ka perekond, keda toita.

Näitlejad kunstnikena

Kuna Kivastik on oma triloogia tege- lasteks valinud reaalsed kunstnikud, kellest üks – Lembit Saarts – ka elab, on vist õigustatud arutlemine rollide ja tegelike inimeste ja osatäitjaks valitud näitlejate tüpaažide üle.

Kõige järjekindlamalt teeb Kivastik kahes esimeses näidendis liiga Nikolai Triigile – Konrad Mäe repliikide kaudu, 1919. aasta näituse kirvekriitika kaudu, andes õiguse siurulastele Allele ja Gailitile, kes tegid Triigile ülekohut oma lõbuks, ning selle kaudu, et Triik pandi end „Põrgu wärgis“ üles pooma, mis tegelikus elus ei vastanud tõele. Minu kui kunstiteadlase õiglusetunnet see näiteks häiris. Ka näitlejamäng (Raimo Pass) ei võimaldanud muud kui tausta loomist esiplaani kangelastele.

Teised heerosed olid enam-vähem.

Ei tea kas Starkopf ikka naeris sedavõrd konstantselt, kuigi laval mõjub niisugune tegelane äärmiselt kaasakiskuvalt (Mait Malmsten), ning kas Tuglas ikka nägi välja päris huumorivaba bürokraadina (Margus Prangel).

Teatri seisukohalt oli tänuväärne roll Aleksander Tassal, keda kehastas Sulev Teppart – olla heatujuline ühenduslüli hiigelsuurte kunstiegede vahel, tasandada konflikte, tõlkida suurmeisterid publikule. Tulevikus kujutlen Teppartit tema näitlejatüübi tõttu kehastamas Ilmar Kruusamäed, kui Kivastik jõuab järjega tänapäeva Tartu kunstnikeni.

Hendrik Toompere jun kehastumine Konrad Mäeks oli meisterlik, et mitte vanamoodsalt öelda „geniaalne“. Kunstnik ise pidi hakkama saama „tahtejõu triumfiga“, sest mille muuga suutis ta end tookordsetes oludes üles töötada, ja selle mängis Toompere tabavalt välja. Tema Vabbe osatäitmine jäi „Põrgu wärgis“ siiski kahvatumaks – ja mismoodi sa moralisti-koolipapana esitatakse kunstnikku suudadki säravaks mängida.

Naistele nähti triloogias ette ajastu- päraselt sekundaarne roll, et mehed-monumendid saaksid üksinda tähtsalt särada. Kompliment Kersti Heinloole muuseumitöötaja kuju eest, kes esindab Konrad Mäe maalide analüüsimisel eeskujulikkude formalistlikku kunstiteadust. Naisrollidest suutis end iseseisvana kõlama panna aga Harriet Toompere mäng „Põrgu wärgis“. Tema kehastatud Elo Tuglas (kehakeel!) osutus erakordselt peene irooniaga loodud portreeks naisest, kes on teadlik oma kuulsa mehe „kaelaks“ olemisest ja selle kaudu ka iseenda tähtsusest. Näiteks võrratu žest (üks paljudest), kus Elo hoiab Friedeberdi selja taga mehe mantlivööd nagu ratsmeid. Paistab, et lavastuse eeltöö hõlmas ka Elo Tuglase päevaraamatu lugemist, või kuidas muidu suutsid näitleja-lavastaja olla kursis taustainfoga,

„Kits viiuli ja õngega“. Arutelud kunsti üle kõlavad enamasti koomilises võtmes. Üks väheseid pühalikke hetki selles vallas on Elmar Kitse (Aleksander Eelmaa) ja Lembit Saartsi (Tõnu Oja) jutuaajamine näidendi teises vaatuses.

Kai-Mai Olbri foto

mille põhjal tegelaskuju nii adekvaatselt karikeerida. Nii jäi Elo Tuglas meelde värvikamana kui peategelane, vaikiv või laaberdav Eduard Wiiralt (Jan Uuspõld).

Ülejäänud kolm Harriet Toompere tegelast jäid episoodiliseks, ent tabasid väga täpselt vastavate naistüüpide vaimu. Vaid arsti tegelaskujus oli aristokraatlikkusega üle pingutatud. Kuid näitlejanna suutis neljaks naiseks ümber kehastuda nii, et kordagi ei tekkinud mõtet: see on Harriet Toompere. Erinevalt Kitse etenduse Linda Kits-Mäest, keda mängis Rita Raave ja kes tunduski kogu aeg Rita Raavena, olgu põhjuseks siis vale kleit või väheke kõrk hoiak. Vanadel fotodel paistab Linda Kits-

Mägi sooja naisenatuurina, kes pidi pigem mõistma oma mehe mõttemaailma kui sellele nii tõsiselt vastanduma.

Aga võib-olla tekib lavastuse „Kits viiuli ja õngega“ arusaamatus hoopis asjaolust, et praeguses lõbule orienteeritud ühiskonnas jääb Stalini repressiivne aeg psühholoogiliselt väga kaugeks. Seda diagnoosi kinnitavad lavastuse kõik komponendid alates Kivastiku enda valikutest. Näiteks nõukogude aja teatris oleks tundunud võõrandununa ilmselt hoopis Konrad Mägi ja tema vabadus reisida Soome, Prantsusmaale, Norrasse ja Itaaliasse, kuna selline vabadus keskmise nõukogude inimese isiklikust kogemusest puudus.

Ja lõpuks

Kolme etenduse mänedžment tundub olevat eeskujulik – produtsent Märt Meos, juht Andres Jõerand. Kui 2004. aastal mängiti Konrad Mäe tükki, võis Viinistu kunstiuuseumis vaadata ka Konrad Mäe ulatuslikku näitust. Aastal 2005 kordus seesama Eduard Wiiraltiga. Ning aastal 2006 Elmar Kitsega. Teatri ja kunstiuuseumi süsteemne koostöö toimib väikeses kalurikülas Viinistus maailmatasemel. Pealtnäha kerge suvelõbustusena sisendab see kõik ometi armastust oma mineviku ja kultuuri vastu ehk teiste sõnadega meie oma müüdi loomist, mida soovitas oma kunagisel loengul sotsioloog Saskia Sassen. Kui tulevikus kavandatakse näidenditest uusi lavastusversioone, on latt seatud juba üsna kõrgele.

Tundub, et kõik lavastused ongi tehtud eeldusega, et publik saab vaadata kohapeal kunstinäitust. Näidendites endis leidub arutelusid kunsti üle suhteliselt napilt ning enamasti kõlavad need koomilises võtmes. Üks väheseid pühalikke – ja täiesti erilisi – hetki selles vallas on Elmar Kitse ja Lembit Saartsi jutuajamine näidendi teises vaatuses.

Kõiki kolme lavastust ühendab niisiis viiuli kujund, külmetamise metafoor ja joomine. Samuti reisimine, mis Elmar Kitse puhul jääb küll vaid unistuseks (oma paadi ehitamine) ja tema kaaslaste Lembit Saartsi puhul traagiliseks (kunstniku Siberisse küüditamine).

Kuid tulles veel kord tagasi naisküsimumuse juurde, alistun siinkohal kiusatusele anda edasi meie Tallinna-Londoni küberfeministi Mare Tralla käigu pealt öeldud üleõlakommentaari: sellepärast nad külmetasid, et neil polnud naist. Juttu edasi arendades peatugem veel ühel aspektil seoses stseeniga, kus Konrad Mägi seletab oma õele Katariinale, miks naised ei saagi olla kunstnikud. 1971. aastal ilmus Inglismaal Linda Nochlini sulest feministliku kunstitea-

duse murranguline esse „Miks pole olnud suuri naiskunstnikke“, mis 2000. aastal tõlgiti eesti keelde.⁵ Viinistu lavastuses vaatame Linda Kits-Mäge kui vaid Elmar Kitse abikaasat ja näitusel kui vaid Elmar Kitse modelli ja laste ema. Ja keegi ei saagi kuni lõpuni teada, et ka Linda ise oli tegelikult maalija. Aga modernistlik maskuliinsuse kultus toimetab kunstipildist naised kui subjektid välja. Selles mõttes on triloogia väga stiilselt modernistlik. Selles mõttes jälle mittemodernistlik, et me saame tolle modernismi arvel üksjagu naerda. Kui gi naerda pole õieti midagi, kõik üsna traagiline ja jumalatu lugu.

Kivastikule igatahes jõudu edaspidiseks ning teadku, et eesti kunsti ajaloost suudab hea arheoloog veel mitu õnnestunud näidendit kirjutada.

Kommentaariid:

¹ Mart Kivastik. Külmetava kunstniku portreed. Viinistu triloogia. Tartu: Ilmamaa, 2006.

² Ants Juske. Külmetav eesti kunstnik. 50 tähtsamat teost läbi aegade. Tallinn: Eesti Päevalehe kirjastus, 2006.

³ Vt: Kunstniku psühhoanalüütiline konstruktsioon. – kunst.ee 3/2004, lk 48–50 (Donald Kuspiti esseed kunstnikust kui üleinimesest, hullust või petisest refereerib Madli Mihkelson).

⁴ Vt Arno Vihalemm. Kunstnik eesti kirjanduses: tüübikriitiline veste. Rooma: Maarjamaa, 1975; Heie Treier. Kirjanik kannukuningas, kunstnik supilusikas. – Eesti Ekspress, Areen 29. IV 2004.

⁵ Vt: Pandora Laegas. Feministliku kunstkriitika võtmetekste. Koostanud Katrin Kivimaa ja Reet Varblane. Tallinn: Kunst, 2000.